

УДК 94(477):008"652"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.09>А. Пількевич, канд. іст. наук, ас.  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

## РЕФОРМИ ГАЯ МАРІЯ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ПІЗНІЙ РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

*У статті розглянуто проблему трансформаційних процесів в системі соціально-економічної організації римської армії в кінці II ст. – I ст. до Р. Х. У ході дослідження проаналізовано причини кризи традиційного "цензового" військового устрою, розкрито сутність реформ Гая Марія та прослідковано їх вплив на подальший розвиток збройних сил Риму. Охарактеризовано впровадження нової системи комплектування армії та оновлення її соціального складу. Охоплено питання матеріального забезпечення римського війська у процесі його професіоналізації. У роботі визначено місце та роль ветеранів у структурі римського соціуму. Запропоновано нове бачення процесу поширення ветеранського землеволодіння в I ст. до Р. Х.*

**Ключові слова:** професіоналізація римської армії, легіони, ценз, матеріальне забезпечення, ветеранське землеволодіння.

Військові реформи проведені видатним полководцем та суспільно-політичним діячем Гаєм Марієм запустили механізм структурних перетворень, що охопили Пізню Римську Республіку, та значною мірою обумовили становлення системи Принципату. Розпочавшись, насамперед, як прояв аномії, запропонована Гаєм Марієм акція щодо набору до армії *capite censos* в історичній перспективі мала глобальне значення.

За Саллюстієм, Сенат дозволив проведення додаткового військового набору, в роки Югуртинської війни, лише з розрахунком на невдоволення плебсу і падіння популярності самого Марія [13, р. 287-288]. Затяжна війна спричинила значне невдоволення в Римі. Використовуючи напружену ситуацію, об'єднана антисенатська опозиція, що складалася з вершників та окремих представників популярів, перемогла на консульських виборах і у 107 р. до Р. Х. зробила консулом свого ставленника Гая Марія. Його не тільки обрали консулом, але й рішенням коміцій призначили командувачем армії у Нумідії, про що повідомляє Саллюстій (Sall., Jug., 73): "Так внаслідок поразки знаті, після багатьох років консулат віддали новій людині. Після цього плебейський трибун Тіт Манлій Манцин спитав, кому народ хоче додати війну з Югуртою, і більшість відповіла: "Марію" (Ita percussa nobilitate post multas tempestates nouo homini consulatus mandatur. Et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit). Своєю популярністю серед римського плебсу Марій завдячує головним чином війську, з яким воював у Африці (Plut., Mar., VII). В результаті, він обирався консулом Римської Республіки п'ять разів поспіль, маючи час для впровадження та зміцнення своїх реформ. Як зазначають античні автори, Гай Марій став набирати в легіони добровольців, не зважаючи на майновий ценз. І Саллюстій, і Плутарх однаково підкреслюють: Марій першим став приймати до війська незможних громадян (*capite censos*), що суперечило звичаєм предків і законам. У Саллюстія сказано (Sall., Jug., 86): "не за звичаєм предків і не за класами" (non more maiorum, neque ex classibus), Плутарх визначає ще чіткіше (Plut., Mar., 9): "всупереч закону та звичаю" (παρά τὸν νόμον καὶ ὁμιλίαν). Авл Геллій пише (Aul. Gel., N. A. XVI, 10, 14): "*capite censos*, як оповідають, став набирати у військо Гай Марій, ... хоча ніхто не пам'ятав, щоб так робили раніше" (*Capite censos autem primus C. Marius, ut quidam ferunt, bello Cimbrico difficillimis reipublicae temporibus vel potius, ... bello Iugurthino milites scripsisse traditur, cum id factum ante in nulla memoria exstaret*). Також Валерій Максима (Val. Max., II, 3, 1): "цей звичай,

закріплений тривалим використанням, порушив Гай Марій, записуючи *capite censos* в солдати" (*sed hanc diutina usurpatione formatam consuetudinem C. Marius capite censum legendo militem abruptit*). Важливу роль у проведенні реформи Марія відіграла практика залучення ветеранів. Саллюстій повідомляє (Sall., Jug., 84): "крім того, він скликав із Лація усіх хоробрих солдатів, більшість з яких він знав із походів, а деяких – з доброї слави про них; зустрічаючись з тими, хто відслужив свій термін, він умовляв їх їхати разом з ним" (*praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci*).

Закріпленню нової моделі комплектування армії значною мірою сприяла кимвро-тевтонська загроза, численні втрати живої сили в результаті ряду поразок, що зазнали римляни від цих войовничих племен, ще з більшою гостротою поставили питання забезпечення армії людськими ресурсами. За таких обставин залучення неімущих громадян до служби не тільки не обмежується, а й набуває ще більш динамічного розвитку та протягом I ст. до Р. Х. стає повсякденною нормою [8, р. 130-131]. Важливою особливістю є той факт, що загальна військова повинність не була офіційно скасована та продовжувала існувати ще найменше до початку II ст. Р. Х., відіграючи допоміжну роль поряд із вербуванням добровольців [1, с. 74-75].

Відмітимо, що першим етапом оновлення соціального складу армії стає допуск до служби таких категорій римського суспільства, як *capite censos*, тобто найбідніших громадян, що не входили до жодного з п'яти майнових класів, встановлених ще шостим римським царем Сервієм Тулієм [2, с. 71-72]. Наступним кроком стали події Союзницької війни (91 – 88 рр. до н. е.), коли право служити в легіонах отримала переважна більшість союзників-італіків. І нарешті, третьою складовою цього процесу стає включення до легіонів людей, що не мали римського громадянства та етнічно належали до тих народів, яких римляни традиційно зневажали як варварів.

До реформи Гая Марія служба в армії розглядалася, насамперед, як обов'язок, а не професійна діяльність, і тому питання фінансового забезпечення війська довгий час не підіймалося. Після реорганізації, проведеної в кінці II ст. до н. е., із розвитком процесу професіоналізації інституту армії ця проблема набула якісно нового значення. Результатом Маріанських реформ стала еволюція сприйняття військової служби від обтяжливого обов'язку до повноцінної "кар'єри" [12, р. 441].

Реструктуризація фінансового забезпечення армії стала другим важливим компонентом у трансформації

її соціально-економічного устрою. Довгий час сенатори вважали, що невеликої, але фіксованої заробітної плати було цілком достатньо, і у разі, якщо солдат бажав більшого, йому залишалося лише сподіватися на військову здобич. Професіоналізація армії обумовила збільшення солдатської платні, що проходило в декілька етапів. Перше значне збільшення було запроваджене Юлієм Цезарем у ході його Галльських кампаній. Він увів дві річні виплати *stipendium* замість однієї, встановивши розмір другої в еквіваленті до першої, що склало у сумі 240 *denarium* на рік. Друге збільшення платні, імовірно, відбулося за імператора Августа, який провів грошову реформу, зробивши переоцінку вартості денарія стосовно асса. Один денарій, що раніше дорівнював 10 ассам, після переоцінки становив уже 16 ассів. Тобто колишні 120 денаріїв, що складали один *stipendium* зменшилися до 75 [6, р. 47-48]. Відтак, подвоєна Цезарем платня за новим курсом мала складати 150 денаріїв. Для заспокоєння невдоволень, спричинених зниженням курсу, Август увів третю виплату *stipendium* за рік, що була рівнозначною першим двом, тобто додав ще 75 денаріїв. Таке підвищення пояснює базову суму в 225 денаріїв.

Важливим елементом реформи Гая Марія стало скасування традиційного поділу солдат на три категорії: гастатів, принципів та триаріїв. Таким чином, три різних типи важкої піхоти були замінені єдиним, "стандартним" типом легіонера. У зв'язку з цим відбувається також уніфікація озброєння легіонерів [9, р. 75].

Аграрна програма військово-політичних діячів I ст. до Р. Х. базувалась на принципах "швидкого" задоволення матеріальних потреб воїнів за рахунок передачі їм конфіскованого майна [4, р. 379]. Спроби сформува-ти спеціальний земельний фонд шляхом купівлі необхідних ділянок потребувала значного проміжку часу та по суті не відповідала конкретним вимогам часу [5, р. 84-85]. Криза традиційної республіканської полісної організації та пошуки шляхів еволюції політичної системи сформували сприятливий ґрунт для посилення політичної та як наслідок соціально-економічної ролі армії в державі [10, р. 637].

Цілком логічним наслідком цих процесів стало масове ветеранське землеволодіння, форсоване зміною соціального устрою римського війська після реформи Гая Марія. Шлях насильницького перерозподілу в часи постійних громадянських війн, продуктом яких ставали величезні армії, що вимагали землі та грошей, виявився фактично безальтернативним [15, р. 107-108]. Розширення ветеранського землеволодіння у процесі професіоналізації римської армії стає цілком закономірним явищем [14, р. 47-48]. Привілейоване становище ветеранів у суспільстві дозволяло їм почувати себе на вершині соціальної ієрархії [7, р. 12], оскільки у Римській державі абсолютна більшість населення не тільки не мала подібних переваг, а й узагалі прав повного громадянства.

Вплив військових реформ, проведених Гаєм Марієм у системі політичних та соціально-економічних перетворень у Римській державі, важко переоцінити. Допуск до служби у війську *capite sensus* та руйнування традиційної триади громадянин – власник – воїн обумовили процес поступової емансипації армії від держави в її республіканській формі організації [3, с. 31-32]. Військові контингенти під командуванням окремих амбітних полководців Риму в результаті оновлення соціальної бази армії перетворились на знаряддя політичної боротьби та засіб встановлення військової диктатури. Поняття вірності державі для "нових солдат Марія", за досить короткий час, набуло якісно нового значення, що визначалась лояльністю до окремих військово-політичних лідерів доби Пізньої Республіки. Механізми соціально-еконо-

мічного устрою, що ефективно функціонували від часів Сервія Тулія зазнали глибокого дисонансу та фактично втратили своє практичне значення. Головним проявом цих процесів стає розширення практики наділення солдат землею та формування системи ветеранського землеволодіння [11, р. 145-146]. Серед головних наслідків, перш за все, звертає на себе увагу розвиток професійної військової організації в Стародавньому Римі. Реформи Гая Марія створили можливості для появи нового типу солдат, що служили в армії на постійній основі – без прив'язки до господарської діяльності.

#### Список використаних джерел

1. Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуского университета. – 1970. – № 1. – С. 50-75.
2. Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / М. Тянава // Ученые записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вып. 416. – С. 58-73.
3. Утченко С.Л. Римская армия в I в. до н. э. / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1962. – № 4. – С. 30-47.
4. Abbott F.F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. / F. F. Abbott // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – № 4. – P. 365-380.
5. Brunt P.A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P. A. Brunt // The Journal of Roman Studies. – 1962. – Vol. 52. – Issue 1-2. – P. 69-86.
6. Crawford M. Money and Exchange in the Roman World / M. Crawford // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – Issue 1. – P. 40-48.
7. De Blois L. Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre / L. de Blois // Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley / G. Alföldy (Hrsg.), B. Dobson (Hrsg.), W. Eck (Hrsg.). – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. – P. 11-32.
8. Keppie L. Army and Society in the Late Republic and Early Empire / L. Keppie // War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity / Edited by T. Bekker Nielsen, L. Hannestad. – Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, 2001. – P. 130-136.
9. Keppie L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – London: Routledge, 2005. – 267 p.
10. Lintott A.W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic / A. W. Lintott // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – Bd. 21. – Hf. 4. – P. 626-638.
11. MacKendrick P.L. Roman Colonization / P. L. MacKendrick // Phoenix. – 1952. – Vol. 6. – № 4. – P. 139-146.
12. MacMullen R. The Legion as a Society / R. MacMullen // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1984. – Bd. 33. – Hf. 4. – P. 440-456.
13. Rich J.W. The supposed Roman manpower shortage of the later second century B. C. / J. W. Rich // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1983. – Bd. 32. – Hf. 3. – P. 287-331.
14. Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi / E. T. Salmon // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – Issue 1. – P. 47-67.
15. Salmon E. T. The Cause of the Social War / E. T. Salmon // Phoenix. – 1962. – Vol. 16. – № 2. – P. 107-119.

#### References

1. TYANAVA, M. (1970) K voprosu o vznikenii postoyannoy armii v Rimskoj respublike. *Trudy kafedry vseobschej istorii Tartuskogo universiteta*, 1, 50-75.
2. TYANAVA, M. (1977) K voprosu ob izmenenii socialnogo sostava rimskoj armii (II v. do n. e.). *Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta*, 416, 58-73.
3. UTCHENKO, S. L. (1962) Rimskaya armiya v I v. do n. e. *Vestnik drevnej istorii*, 4, 30-47.
4. ABBOTT, F. F. (1915) The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. *Classical Philology*, 10, 365-380.
5. BRUNT, P. A. (1962) The Army and the Land in the Roman Revolution. *The Journal of Roman Studies*, 52 (1-2), 69-86.
6. CRAWFORD, M. (1970) Money and Exchange in the Roman World. *The Journal of Roman Studies*, 60 (1), 40-48.
7. DE BLOIS, L. (2000) Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre. In: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (eds.) *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 11-32.
8. KEPPIE, L. (2001) Army and Society in the Late Republic and Early Empire. In: T. Bekker Nielsen, L. Hannestad (eds.) *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, pp 130-136.
9. KEPPIE, L. (2005) *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. London: Routledge.
10. LINTOTT, A. W. (1972) Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 21 (4), 626-638.
11. MACKENDRICK, P. L. (1952) Roman Colonization. *Phoenix*, 6 (4), 139-146.

12. MacMULLEN, R. (1984) The Legion as a Society. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33 (4), 440-456.

13. RICH, J. W. (1983) The supposed Roman manpower shortage of the later second century B. C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32 (3), 287-331.

14. SALMON, E. T. (1936) Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi. *The Journal of Roman Studies*, 26 (1), 47-67.

15. SALMON, E. T. (1962) The Cause of the Social War. *Phoenix*, 16 (2), 107-119.

Надійшла до редколегії

A. Pilkevych, PhD in History, Assistant Professor  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

### MARIAN REFORMS IN THE POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF THE LATE ROMAN REPUBLIC

*The article deals with transformational processes in social and economic organization of the Roman army in the II century B.C. The author analyses the main preconditions of the crisis in the traditional "census" military organization. The article is devoted to the implementation of new solutions and improvement of social structure of the Roman army. The author thoroughly examines the transformational processes in social and economic organization of the Roman army within the period in I century B.C. In the research the author identifies and analyses the main reasons for the crisis in the traditional "census" military organization. The researcher reveals the essence of Gaius Marius' reforms and observes their influence on the further development of Roman armed forces. Also, the author characterizes the implementation of a new system of army recruitment and updating its social structure. The author determines the place and role of veterans in the structure of Roman society. The researcher suggests a new vision of the extension of land ensuring for veterans in the I century B.C. and its evolution.*

**Key words:** Roman army professionalization, legions, census, material support, land ensuring for veterans.

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.10>

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, м. н. с.  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

### УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ ПРОСТІР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

*У статті піддається ґрунтовному аналізу феномен українського церковного простору у другій половині XVI ст. Автор намагається показати шляхи церковної кризи, яка спалахнула на українських землях у цей період внаслідок суспільно-політичних та соціокультурних чинників. Він намагається показати, що й міжнародний чинник поглиблював її. Політичні сили Речі Посполитої, разом зі своєю церквою, намагалися встановити повний контроль над духовною сферою життя українського населення. Рівно це ж намагався втілити у життя російський політиком разом з адміністрацією Російської православної церкви. Опинившись між двома політичними та мілітарними "машинами" духовенство і єпископат української церкви намагався вибудувати власну модель збереження своєї ідентичності. У 1596 р. вона вилілася в Берестейській унії, яка, з одного боку розколола українське суспільство на два полюси – уніатське та православне, а з іншого дала поштовх серйозному реформуванню українського церковного простору.*

*Загалом, в публікації відзначається, що Берестейська унія, попри усі сподівання і надії в її організаторів, заклала початок глибокій ідеологічній конфронтації українського народу, яка породила і серйозну культурну та політичну кризу. Прибічники унії не отримали ані від Папи, ані від польського короля, жодного захист своїх прав і вольностей. Міжконфесійний конфлікт став важким для населення, дискусії навколо нього, маніпуляції ним лише розхитували відносну стабільність в українському суспільстві.*

**Ключові слова:** церковна криза, Річ Посполита, уніатська церква, православна церква, Берестейська унія.

Часто, ставлячи за мету дослідити ту чи іншу проблематику в історії української церкви, історик потенційно наражається щонайменше на два серйозних виклики. Один з них полягає в забезпеченні себе від традиційного і формального підходу до вивчення проблеми. Тут йдеться про необхідність усвідомлення церкви, водночас як людської структури, з її "ґриховністю" і не завжди з благими діями. З іншого боку, мається на увазі глобальний її вимір, який у богослов'ї прийнято називати "Містичне тіло Христове". Врахування одного і другого аспектів ставить перед дослідником завдання пошуку певних методологічних підходів до вивчення церковної історії.

Іншим важливим аспектом, з яким повинен рахуватися дослідник при вивченні церковної історії, є усвідомлення її, як невід'ємної частини історії людської цивілізації. Протягом двох тисяч років (у нашому контексті ми керуємося початком християнської ери – авт.) церква стала невід'ємною частиною національної самобутності цілих народів, які прийняли християнство. З 988 р. модель християнської церкви відіграла поважну роль у формуванні українського церковного простору, який протягом століть ґартувався, міцнів, очищався та урізноманітнювався. Однак політичні баталії XII і наступних століть стали для нього уроком на виживання. Тому з урахуванням вищезазначених рефлексій є підстави вважати, що історія української церкви – це, все ж таки, одна з маловивчених ділянок у вітчизняній історичній науці. Її незнання часто ставало, а зрештою і сьогодні

стає причиною глобальних церковно-релігійних протиріч, політичних непорозумінь, інформаційних війн тощо. Протягом двадцяти п'яти років незалежності Української Держави церковний чинник неодноразово ставав причиною міжконфесійних конфліктів, які до сьогодні знаходяться у стані нездетонованої вибухівки.

Актуальність статті обумовлена необхідністю подолання стереотипних підходів до вивчення вітчизняної церковної історії, критичним переосмисленням місця церкви у суспільно-політичних процесах кінця XVI ст., у характеристиці українського церковного простору, як невід'ємної частини європейського, зі своєю ідентичністю та харизмою.

Історіографія проблеми представлена численними науковими розвідками. Серед провідних дослідників цього питання слід відзначити К. Панаса, П. Панченка, Г. Лужницького, А. Жуковського, Д. Дорошенка, М. Довбищенка та інших. Кожен з істориків зумів виробити власний підхід до висвітлення історії Української Церкви наприкінці XVI ст. Окремі роботи носять загальний характер і, загалом, відображають суспільно-політичне та соціокультурне тло та його вплив на український церковний простір. Або ж навпаки, йдеться про роль церкви в політичному чи культурному житті українського народу [5; 10; 12]. Інші праці спрямовані на конкретизацію вивчення церковного життя в Україні наприкінці XVI ст., висвітлення діяльності окремих церковних діячів, зародження міжконфесійного протистояння на укра-